

ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית

אילן פפה

כשלושה חודשים לאחר מותו של הרזון ברנדוט, מתווך האו"ם, בספטמבר 1948, הוטלה מלאכת הפיוס בסכסוך על ועדה מפשרת. חברי הוועדה היו אמריקני, צרפתי וטורקי. הם הוסמכו ב־11 בדצמבר 1948, בהחלטה של העצרת הכללית, לפתוח במגעים אשר מטרתם להשכין שלום בסכסוך הארץ-ישראלי. חברי הוועדה, בלוויית כמה מפקידי האו"ם, ביקרו באזור בינואר 1949 ודילגו מתל-אביב וירושלים לבירות הערביות. אחרי חודשיים מאומצים הושגה הסכמה בין ישראל למרבית חברות הליגה הערבית לכנס ועידת שלום בעיר לוזאן אשר בשווייץ.

בימי האחרונים של חודש אפריל 1949 הגיעו אפוא משלחות ישראל, מצרים, עבר-הירדן ולבנון ללוזאן. הסורים יצטרפו מאוחר יותר, עם חתימת הסכם שביתת הנשק בינם לבין ישראל. בוועידה ניכח גם נציג הוועד הערבי העליון כנציגם של הפלסטינים. נציגים פלסטינים רבים אחרים יצטרפו בהמשך. היה זה מפגש של משלחות רמות דרג. בראש המשלחת הישראלית עמד המנהל הכללי של משרד החוץ, ולטר איתן. בראש המשלחות הערביות עמדו פקידים מדרג ומעמד דומים.¹

ועידת לוזאן היתה המשך טבעי של שיחות שביתת הנשק אשר נוהלו ברודוס. לדעתנו היתה זו הזדמנות נדירה לפתור את הסכסוך הערבי-ישראלי, הזדמנות שלא נוצלה ועל כן לא ניתן לומר אם הוחמצה או לא. במקומות אחרים עמדנו על הסיבות לכישלון המהלך הדיפלומטי הזה.² גם בסופו של מאמר זה נחזור לדיון קצר בגורמי הכישלון של ועידת לוזאן. אך מטרתנו הפעם היא לבחון את ועידת לוזאן כאירוע שבו ניתן להבחין לראשונה בניצני המחלוקת בין שני האישים המרכזיים שקבעו את מדיניות החוץ הישראלית בשנים הראשונות לקום המדינה: דוד בן-גוריון ומשה שרת. יהיו אלה גוונים חיוורים של מחלוקת לעומת הצבעים העזים שיעטרו את הוויכוח של שנות החמישים. אך היו אלה מחלוקות שחושפות ניגודים עקרוניים בין שתי השקפות עולם אשר תשרודנה ותשפענה על ממשיכי דרכם של שני האישים. עיקרה של המחלוקת נסב על החשיבות של העמדה הבינלאומית, ובמידה לא פחותה האזורית, לגורלה של המדינה היהודית. היא הובילה להבדלים מהותיים ביחס שני האישים לתהליך השלום באזור ולמדיניות כלפי העולם הערבי.

עמדתו של משה שרת נוסחה ביתר בהירות אך לא נשמעה ברמה משום אפיו של האיש וחולשתו היחסית במנגנון קבלת ההחלטות. מכאן שנשמע רבות על עמדתו של שרת ופחות על מעשים שנגזרו מעמדה זו. בן-גוריון, לעומת זאת, הרבה לעסוק בהתוויית תכניות קונקרטיות שנבעו מהשקפת עולם מסוימת אשר לא תמיד טרח לנסחה. על כן נרבה לדבר על מעשיו ופחות על הגיונו.

מקורות המחלוקת

בימים שקדמו להקמת המדינה גבר שיתוף הפעולה על המחלוקת בין שני האישים.

ועם זאת, דרך חייהם, עיסוקם ומסלול הקידום של כל אחד מהם היו שונים בתכלית השינוי מזה של חברו, ובעתיד אף ישפיעו על השקפותיהם של אלה שיקבעו יותר מכל אישיות אחרת את מדיניות ישראל בשנים הראשונות לקיומה. משה שרת בילה את ילדותו בכפר ערבי, שהה תקופה ארוכה במרכז האקדמי החשוב 'דה לונדון סקול אוף אקונומיקס', שב לארץ ולאחר עריכת דבר באנגלית מצא את מקומו ליד חיים ארלוזורוב במחלקה המדינית של הסוכנות. קורות חייו הובילו אותו להתמקדות ולעניין, הן במרחב והן בזירה הבינלאומית, ולא בכדי הפך לדיפלומט המוביל של היישוב היהודי. על פי עדותו של חיים ארלוזורוב עצמו הקדיש שרת את עיקר מרצו וזמנו לדיון ולמחשבה בטיבם ובעתידם של היחסים בין היהודים לערבים בארץ-ישראל.³ דוד בן-גוריון, פרט לתקופה של שנתיים (1934-1936), לא ראה בעמדת הערבים או בעמדת הקהילה הבינלאומית מרכיב מכריע בהבטחת קיום היישוב. כפי שמסביר זאת שבתי טבת, מ-1936 והלאה ראה בן-גוריון ב'נוסחת הכוח' הציונית את הדרך היחידה שתבטיח את קיומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. משמעות נוסחה זו היתה הגברת זרם העלייה, בניית הצבא ושמירה על שלמות הארץ. לאחר כישלון שיחותיו עם מנהיגים ערבים, הוא חזה מלחמה כוללת של מדינות ערב נגד יהודי ארץ-ישראל שעלולה להימשך אולי מאות בשנים.⁴

אך, כאמור, לפני המלחמה צצו ההבדלים הללו על פני השטח רק לעתים נדירות ולמתבונן מבחוץ דומה היה כי אין מחלוקת בין שני האישים. היטיבו דווקא הבריטים, בשנים האחרונות של המנדט, לשייך לאותו מחנה את בן-גוריון ושרת – מחנה הקיצוניים (שרת) והטרוריסטים (בן-גוריון). אמנם בן-גוריון זכה אצלם לקטגוריה חריפה יותר, אך לא עלה בדעתם לשייך איש מהשניים למחנה המתונים.⁵ שני האישים גם יחד ראו במאבק הדיפלומטי לפני המלחמה חלק חשוב ובלתי נפרד מהמעשה הציוני. בן-גוריון בהכרעותיו ושרת בביצועיו הפכו את הזירה הדיפלומטית, במיוחד בחודשים פברואר-ספטמבר 1947 ואפריל-מאי 1948, לזירה מוצלחת מבחינתה של הציונות. הישג זה הושג בעיקר בעטיין של נסיבות אובייקטיביות ברורות – קונסטלציה בין-מעצמתית נוחה, חידלון עצום בכושר ההסברה הערבי, הפקעת הייצוג הפלסטיני בידי הליגה הערבית והדיה של השואה. אך גם אם טועים אלו (כמו עמיצור אילן) הרואים בהישג הציוני סנסציה היסטורית, הרי ההישג הדיפלומטי הוא יוצא דופן ורבה תרומתו להקמתה של המדינה היהודית מזה ולהיווצרות הטרגדיה הפלסטינית מזה.⁶

המסמכים של התקופה מגלים לצדם של ההסכמה ושיתוף הפעולה את שורשיו של ויכוח העתיד לבוא. לצד טיעונו הפרטניים, והמעייפים משהו, של שרת בדבר הצורך בזהירות יהודית כלפי מעצמות העולם, הערבים והפלסטינים, בוטים דבריו הנוקשים וההיררים משהו של בן-גוריון על תקפותה של תכנית בלטימור ועל הקמת 'קהילה יהודית' לא רק בעבר-הירדן אלא גם כבשן ובחורן.⁷ אך דבריו אלה של בן-גוריון לא הזיקו למעשה הדיפלומטי משום שנותרו בחלל הלשכה או המועצה של המפלגה, ולא זכו להגיע לאוזני שועי העולם. היתה זו דווקא 'ההצגה השרתיסטית', של גילוי טפח וכיסוי טפחים, אשר הוצגה מעל במות האו"ם ולפני משרדי החוץ השונים. כך, היה זה שרת אשר כיוון את הסוכנות להסכים לאי-הכללתה של יפו הערבית במדינה

היהודית, והיה זה שרת אשר יחד עם בן-גוריון גרס, כי ראוי להפחית את זרם ההעפלה למען מעמדו הבינלאומי של היישוב.⁸ רצונו של שרת להציג עמדה יהודית מתונה היה זה שאפשר התמודדות נכונה עם החלטת החלוקה של אונסקו"פ. בעוד בן-גוריון חשד כי מדובר במזימה כנגד היישוב, השכיל שרת להבין כי דו"ח אונסקו"פ מיטיב עם הציונות ופוגע ללא תקדים בשאיפות הפלסטינים.⁹

אך במרבית המקרים הלך היישוב בדרכו האקטיביסטית של בן-גוריון: יצירת עובדות בשטח ללא אישור מוקדם של הקהילייה הבינלאומית. במקרים שכאלה זכה אמנם שרת להציג פן גמיש יותר כלפי חוץ, אך בתנאי שהצגה זו לא תפגע בבניית המדינה שבדרך, או כפי שכינה זאת בן-גוריון ב'עשיית המדינה', אשר היתה הזירה החשובה ביותר מבחינתו. גם שרת לא סבר כי יש להפסיק את צעדי בניית המדינה, אך היה מוכן להשהותם עד אשר תושג הלגיטימציה הבינלאומית.¹⁰

דווקא לקראת פרוץ המלחמה עם צבאות ערב מצאו עצמם האישים קרובים זה לזה יותר מתמיד. לא נעלמה מבן-גוריון זכותו של שרת במאבק מול השינוי הדרמטי שחל בעמדתה של ארצות-הברית במארס 1948. אין ספק כי עבור בן-גוריון התשובה ההולמת לתכנית הנאמנות האמריקנית היתה תכנית 'זלת'; כלומר: יצירת עובדות בשטח נתנה את המענה הנכון לניסיון האמריקני להסתלק מתכניות החלוקה. עם זאת לא חסך בן-גוריון בדברי שבח על פועלו של שרת בעניין זה.¹¹

שיתוף פעולה זה, ערב סיום המנדט, בולט בכול הקשור להחלטה על הכרזת המדינה. שרת כבן-גוריון החליט כי יש לסרב להצעה האמריקנית לכינון שביתת נשק ולדחיית ההכרזה על המדינה היהודית אך זאת לאחר שתחילה סבר שיש לשעות להזרתו של ג'ורג' מרשאל, מזכיר המדינה האמריקני, שהושמעה לו ב-11 במאי 1948. מרשאל סבר שסיכויי היהודים לצאת מן המערכה הצבאית וידם על העליונה קלושים ביותר והזהיר שאל להם לצפות לעזרתה של ארצות-הברית אם יובסו. על פי גולדה מאיר ביקש בן-גוריון משרת, שאם יכלול את האזהרה החמורה של מרשאל בדיווחו למרכז מפא"י או למנהלת העם יימנע מלציין שהוא (שרת) מסכים לניתוחו של מרשאל.¹² נאמו של שרת בפני מרכז מפא"י ב-12 במאי 'לפי כל העדויות, היה הנאום שסיכל כל אפשרות שתתחיל במרכז מפא"י נסיגה מהכוונה להכריז על ריבונות בעוד יומיים'.¹³ שרת הושפע בעיקר מדחיית ההצעה האמריקנית בידי הערבים ואילו בן-גוריון העריך נכונה את היכולת הערבית ומידת מחויבותה, או יותר נכון חוסר מחויבותה, של ארצות-הברית לפתרון הסכסוך שלא בדרך החלוקה.

גיבושה של אסטרטגיה שונה

דווקא ברגעיו הגדולים נשאר שרת נאמן לדרכו המדינית. לדעתו ניתן היה להצהיר על הקמת מדינה, בלי לדרוש ריבונות מלאה, ובכך להפחית את הנזק שבעימות ישיר עם ארצות-הברית.¹⁴ בן-גוריון התעקש ושרת ויתר, משום שבעת מלחמה נכנע, בסופו של דבר, למדיניות של 'עובדות בשטח'. כשבן-גוריון יתמיד במדינות זו גם עם שוך הקרבות, יתגלע הפער האמיתי בין שני האישים. הוא לא יבוא לידי ביטוי בעימות חזיתי כולל כמו זה שיתרחש בשנות החמישים, ויתבטא בעיקר במשבר אישי

קשה של שרת. שרת יעמוד לבדו מול דילמה כמעט בלתי אפשרית: כשר החוק הראשון של המדינה היהודית הוא יהיה שותף למדיניות שלא יהיה שלם עמה אך יהיה אחראי לביצועה. הוא יתפקד כמעין civil servant בכיר, אשר חש, כפי שיחוש בשנות החמישים, כי הזירה המדינית אשר זכתה ליוקרה כה רבה ערב המלחמה הפכה למשנית, ואף יותר מכך – לטרדנית, בעיניו של שותפו ומקבל החלטות הראשי בישראל: דוד בן-גוריון.

רק לעתים רחוקות יצוצו מבוכה ותסכול אלו ויתפרצו בישיבות ממשלה או מפלגה. באותם מקרים שבהם בחר שרת לעמוד בפומבי על דעתו בולטת נחישותו להציג 'אלטרנטיבה' לדרך שננקטה. שרת יציע קו דיפלומטי-טקטי שונה מזה שאומץ – קו אשר ייגזר מתוך חשיבה אסטרטגית-פוליטית ייחודית, השונה מזו של בן-גוריון. האסטרטגיה הזו תזכה אצל ההיסטוריון לגיבוש ונהירות רבים יותר מכפי שזכתה להם אצל שרת. שכן דרכם של היסטוריונים שניתוח המדיניות מגובש אצלם יותר מאשר אצל עושי המדיניות עצמם. בלי לחטוא לאמת, דומה כי ניתן לומר שהאסטרטגיה הזו נשענת על שתי הנחות יסוד:

א) קיומה של המדינה היהודית הובטח, במידה רבה, בזכות הלגיטימציה הבינלאומית. איבוד של לגיטימציה זו על ידי פעולות לא אחראיות של 'עובדות בשטח' הוא גורם מסוכן למדינה לא פחות מן האיבה הערבית.¹⁵

ב) עם תום מלחמת השחרור נוצרה שעת כושר היסטורית למיתון (אם כי לא לפתרון) הסכסוך. וזאת משום שכל מרכיבי מחנה היריב (מדינות ערב והפלסטינים) והקהיליה הבינלאומית על ארגוניה ומעצמותיה מוכנים לגשת למשא ומתן רב-צדדי ודו-צדדי למציאת הסדר חלופי או דומה להסדר של ה-29 בנובמבר 1947.

מתוך שתי הנחות יסוד אלה נגזרה עמדה קונקרטית, תחילה בקול ענות חלושה בדיון על תכנית ברנדוט, לאחר מכן ביתר שאת בזמן ועידת לוזאן.

הדיון בתכנית ברנדוט

בשתי תכניות נפרדות הציע הרוזן פולקה ברנדוט, מתווך האו"ם, פתרון משלו לשאלת ארץ-ישראל. בתכניתו השנייה והסופית קיבל המתווך את רעיון חלוקתה של ארץ-ישראל המנדטורית לשתי ישויות, כפי שגם אימץ את עקרון בינאומה של ירושלים. על פי הצעתו אמורה היתה המדינה היהודית לכלול את הגליל והשפלה, ואילו זו הערבית את הדרום והמרכז. מפה זו היתה היפוך גמור של המפה אשר הציעה עצרת האו"ם בנובמבר 1947. ברנדוט גם המליץ על סיפוחה של הישות הערבית לממלכת עבר-הירדן.¹⁶

הדיון בממשלת ישראל הזמנית בדבר התגובה הרצויה להצעות ברנדוט היה הראשון שבו ניסה שרת, אם כי בזהירות רבה, להציע כיוון מדיני שונה מזה אשר התווה בן-גוריון. הפתרון אשר הצטייר בשני דו"חותיו של ברנדוט צרם באוזניו של שרת באותה מידה שלא נעם לאוזני בן-גוריון. אך כמה מן העקרונות אשר הנחו את המתווך נתפסו אצל שרת כעקרונות אפשריים להסדר. ראשית, שרת קיבל את המשך תקפותה של החלטת החלוקה; כלומר: הוא הסכין עם האפשרות שהערבים יחזרו בהם מהתנגדותם לחלוקה. שנית, וכמשתמע מן העיקרון הראשון, שרת הסכים לדון

בויתור טריטוריאלי כלשהו. שרת הבהיר לישיבת הממשלה כי יש לדון בכובד ראש בעקרון החילופין של שטחים כדי להישאר נאמן להחלטת החלוקה ולעמוד מול לחץ בינלאומי. על כן היה מוכן לשאת ולתת על עתידו של הנגב הדרומי: 'אני מבחין בין הנגב הצפוני והנגב הדרומי'; הצפוני פורה וחיוני יותר, ולכן 'אני בטוח שאם יתברר כי ישנה אפשרות לזכות בגליל המערבי תמורת ויתור על הנגב הדרומי – זאת תהיה שאלה רצינית'. ולבסוף, שרת לא גילה התנגדות עקרונית לבינאומה של ירושלים: 'יכול להיות ששיקול הדעת בסוף יאמר שמותר לנו להסכים לירושלים בין-לאומית, משום שהבעיה היא לא מעמדה של העיר, אלא הסכנה שיחצוץ בינה לבין המדינה היהודית שטח ערבי. מעניין לציין, כי לא נמצא אצל שרת או אצל ברנדוט עיקרון רביעי הן בכינון יחסים דיפלומטיים מלאים בין שני הצדדים או בהכרה ערבית ישירה בישראל. שרת לא דרש הסכם שכזה כתנאי בל יעבור, משום שמטרתו היתה להקהות את האיבה הערבית ולא לחסלה.¹⁷

וכך הן מבחינה טקטית-דיפלומטית והן מבחינה מהותית-פוליטית ביקש שרת מן הממשלה הזמנית לא לדחות על הסף את הדיון בהצעת ברנדוט. מולו עמד בן-גוריון שלדו החלטת החלוקה שבקה חיים ומכאן ממילא מת הסיכוי לויתור טריטוריאלי כלשהו. באשר לירושלים טען בן-גוריון, כי עיר זו לא תחולק, ואם תחולק אזי רק בין עבר-הירדן לישראל. בעיני בן-גוריון היו כעת האו"ם ומתווכיו 'סוכנים בריטים' עוינים. ככלל ירד השלום בעיני בן-גוריון בסולם העדיפויות לנוכח משימות קליטת העלייה, הגשמת ההשתלטות על ארץ-ישראל המערבית (למעט השטח אשר הובטח לעבדאללה) והישגי ישראל בכריתת הסכמי שביתת הנשק אשר הבטיחו שקט יחסי בגבולות לאורך זמן.¹⁸

רצח ברנדוט פטר את הממשלה מדיון ממושך בתכניתו.¹⁹ לאחר מותו של המתווך נסוגו האמריקנים, שושבינו הראשיים, יחד עם הבריטים מן התמיכה ברעיונותיו והטילו ידם כעת על ועדה מפשרת, ועדת הפיוס לעניין ארץ-ישראל. אותה ועדה אשר כינסה באפריל 1949 את הצדדים בלוזאן.

ועידת לוזאן והמחלוקת על מדיניות החוץ

הדיונים בלוזאן התנהלו בשתי רמות: רשמית ובלתי רשמית. הכפילות הזו נבעה מסירובן של המשלחות הערביות לשבת באולם אחד עם המשלחת הישראלית. ברמה הרשמית העבירו חברי ועדת הפיוס נושאים לדיון מצד אחד לאחר, ומטרתם הראשונית היתה לקבוע בסיס משותף למשא ומתן על שלום כולל באזור. ברמה הבלתי רשמית התקיימו מגעים דו-צדדיים בין כמה אישים ישראלים ובין חברי משלחות ערבים. לסיכומי מגעים אלה לא היה תוקף, אלא רק כאשר הוחלט להביאם לדיון רשמי של המשלחות. בדיון רב-צדדי שכזה היה זה הקונסנזוס הערבי הכללי שהכתיב את העמדות הערביות ולא האינטרסים הייחודיים. אך כדאי לזכור כי בלוזאן עמדו לדיון שלושה נושאים אשר העסיקו את העולם הערבי כולו ולא רק מדינה זו או אחרת. הנושא החשוב ביותר מבחינת הערבים היה בעיית הפליטים, שמספרם אז הגיע ל-750,000 בקירוב. אף מדינה ערבית לא היתה מעזה להגיע להסכם דו-צדדי עם ישראל בנושא רגיש זה. הנושא השני היה גורלה של ירושלים והאחרון היה עתידם

לעומת זאת שמעה ועדת הפיוס באותו ביקור בארץ דברים מעודדים משר החוץ ופקידיו. 'שמח [את 'רידג'] ונסע לראש הממשלה לשיחה שנייה [האחרונה לפני לוזאן] כדי להיווכח אם אמנם יש יחס טוב יותר לוועדה ולעניינים. והנה – בשיחה היה ראש הממשלה קשה עוד יותר, פסקני עוד יותר, קטגורי עוד יותר. 'בלוזאן פגש את 'רידג' את ששון שייצג עמדה ישראלית נוחה יותר ומתפשרת אך טען בפני אסקארטה: 'כך מדברים ששון והירש [אבנר גרשון – א"פ], אך זה לא ד[וד] ב[ן] ג[וריון], והוא הקובע, ויחסו שלילי לכל משא ומתן רציני ולכל ויתור. 'תפקיד המשלחת בלוזאן יהיה אפוא, כך אבנר, 'למחוק את הרושם הזה ולתת רושם שקו המשלחת הוא קו הממשלה, כולל ראש הממשלה – גישה קונסטרוקטיבית למשא ומתן, רצון לחתור לשלום, נכונות לויתורים פה ושם. שרת הסכים, בן-גוריון לא סטה מעמדתו הראשונית.²² אך למרות עוינותו הרבה של ראש הממשלה הסכימה ישראל לחתום על פרוטוקול מאי – צעד של ויתור עקרוני שלא יחזור במהלך כל הוועידה ואשר תאם את עמדתו של שרת עד כה ונגד את יחסו של בן-גוריון.

פרוטוקול מאי 1949

הכינוס בלוזאן נפתח באופן רשמי ב-27 באפריל 1949. כבר ב-12 במאי קטפה ועדת הפיוס את פריה הראשון. באותו יום ניאוחו שני הצדדים לחתום על פרוטוקול משותף שיהיה בסיס לשלום כולל בסכסוך. שני הצדדים הכירו בהחלטת האו"ם מנובמבר 1947 ומדצמבר 1948 כבסיס למשא ומתן ולהסדר. מן הראוי לדון בקצרה במשמעות החתימה על הפרוטוקול. היתה זו הפעם הראשונה לאחר קבלת תכנית החלוקה שארצות ערב הסכימו לדון בה על כל המשתמע מכך. והמשמעות החשובה ביותר היתה הכרה בזכות קיומה של מדינה יהודית. היתה זו גם הפעם הראשונה שישאל הסכימה לעקרון זכות השיבה של כל פליט שיחפוץ בכך ולעקרון בינאומה של ירושלים, שני עקרונות הגלומים בהחלטת האו"ם מדצמבר 1948.²³

קשה לדעת מי עמד מאחורי העמדה הישראלית. אבי שליים טוען כי איתן חתם על הפרוטוקול, בלי שקיבל אישור לכך מתל-אביב ובן-גוריון הועמד לפני עובדה מוגמרת.²⁴ כשנדע לו ולממשלה על חתימת איתן הגיב בן-גוריון בזעם, ותגובתו הביאה לניסיונות איתן למנוע המשך הדיון בפרוטוקול. העמדה הישראלית, אם ביוזמתו של איתן או על דעת משרד החוץ, תאמה את השקפת עולמו של שרת ואת אמונתו בצורך כדיפלומטיה זהירה. בן-גוריון, לעומתו, התקשה לבלוע את הגלולה המרה. אך ידיו היו כבולות משום שהאמריקנים כיוונו את חתימת הפרוטוקול ליום לאחר ההצבעה באו"ם על קבלתה של ישראל כתברה מן המניין. יש לזכור כי לוזאן, כמו גם שאר פעילויות ועדת הפיוס, הפכה להיות 'הצגה אמריקנית'. סדר היום, הרעיונות ובעיקר הכיוון של המהלך הדיפלומטי הזה נקבעו רובם ככולם במחלקת המדינה. הנשיא טרומן הודיע אמנם כי התמיכה האמריקנית בקבלת ישראל כתברה מן המניין תינתן ללא תנאי, אך מחלקת המדינה מיהרה לרמוז כי קו אחר, אוהד פחות, אפשרי גם הוא.²⁵

כדאי לציין כי גם הערבים התקשו בתחילה לחתום על מסמך אשר מהווה התכחשות גמורה לעמדתם המקורית לאורך כל תקופת המנדט. כפי שציין זאת ההיסטוריון

המצרי צלאח אל-עקאד: 'בלוזאן אירעה התרחשות שלא תחזור על עצמה בתולדות הסכסוך הערבי-ישראלי. היתה זו הסכמה ערבית לדון עם ישראל בנושאים פוליטיים. בדיונים אלו הסכימו הערבים בפעם הראשונה לדון בעקרון החלוקה: הסכמה שהיתה נסיגה מרחיקת לכת מעמדותיהם הקודמות.²⁶

אין בידינו הפרוטוקולים של ישיבות הממשלות הערביות, כך שיקשה עלינו לצייר תמונה ברורה של המניעים להחלטה דרמטית זו. אך בידי ההיסטוריון מצויים דו"חות של נציגויות בריטניה וארצות-הברית בבירות העולם הערבי מתקופה שבה עדיין היו לנציגים אלו מהלכים אצל מקבלי ההחלטות בעולם הערבי והשפעה עליהם. ניתן גם לעמת ולאמת מידע זה עם החומר המודיעיני שזרם למחלקת החקר של משרד החוץ הישראלי ולנסות ולשרטט את העמדות הערביות. מתוך חומר זה עולה כי מרגע מתן הסכמתן להשתתפות בוועידת לוזאן לא באו ממשלות ערב על מנת להכשיל את הוועידה וכי מטרתן היתה לממש רטרואקטיבית את החלטת החלוקה, לא תמורת שלום מלא, אך תמורת הכרה במדינה היהודית שנובעת מהסכמה לרעיון החלוקה. הקושי העיקרי בהערכת מניעי המדיניות הערבית נובע מכך שהוועידה הסתיימה בטרם מוצה תהליך השלום. נותר לנו רק להסיק כי ארצות ערב לא הסתפקו בהסכמי שביתת הנשק וקיוו לפתוח מחדש את הדיון בשאלת ארץ-ישראל, למרות היותה של 'פלסטין' ברובה תחת שלטון ישראלי.

בכל מקרה נשארו המשלחות הערביות נאמנות לחתימתן בעוד ישראל חשה כי הרחיקה לכת בחתימה על המסמך. ייתכן שגם בין הערבים היו כאלה שהתחרטו, אך קשה לנו להעריך את אשר התרחש בישיבות המשלחות הערביות או במגעים ביניהן לבין ממשלותיהן. כמה ימים לאחר החתימה על הפרוטוקול התכחשה ישראל למחויבותיה העקרוניות אשר היו גלומות במסמך זה. המשלחות הערביות סיפקו עילה נוחה לישראלים, כאשר התעקשו על דיון בבעיית הפליטים על פי הפרוטוקול. כזכור, הפרוטוקול כלל הכרה בעקרון זכות השיבה.²⁷ איתן דיווח כבר ב־14 במאי כי הקשיח את העמדה הישראלית ומנע המשך דיון בפרוטוקול, אף שהודה כי הערבים התמידו לדבוק בתמיכתם בפרוטוקול.²⁸

לענייננו חשוב לציין כי לא התגלעו ויכוח או מחלוקת בנושא הפרוטוקול בין שרת לבן-גוריון, אלא שבעקבות פרשת הפרוטוקול כיוונו הערבים והאמריקנים את ועידת לוזאן לדיון בלבדי בנושא הפליטים, מגמה אשר חייבה תגובה ישראלית מתאימה. על תגובה זו נחלקו הדעות.

הצעת עזה של של מרק את'רידג'

מיד לאחר קבלת הפרוטוקול ניסתה משלחת ישראל למנוע את המשך המשא ומתן על בסיס החלטת החלוקה או על בסיס עקרון הרפטרואציה כפי שהתחייב מהחלטת האו"ם מדצמבר 1948. אך דא עקא, האמריקנים וחברי ועדת הפיוס התמידו בתמיכתם בעקרונות הפרוטוקול. במיוחד נחושים היו פקידי מחלקת המדינה למצות את הדיון בשאלת הפליטים אשר מצוקתם הלכה והחריפה.²⁹

העמדה הישראלית הרשמית אשר הוצגה בלוזאן היתה כי רק הכרה ערבית ישירה במדינה היהודית תפתח את הדרך למשא ומתן משמעותי בשאלת הפליטים. אך

למעשה במאי־יוני 1949, כפי שהראה בני מוריס בספרו, הגיעה לשיאה, ולאמיתו של דבר הסתיימה, הפעילות הישראלית אשר נועדה לחסום את שיבתם של הפליטים. כפריהם הפכו לאדמה חקלאית ובתיהם בערים נתפסו בחלקם בידי זרם הפליטים היהודים אשר בא מארצות ערב.³⁰

העמדה הישראלית בנושא הפליטים התבססה על שתי הנחות יסוד. האחת היא כי אין ישראל נושאת באחריות ליצירת הבעיה, אך למרות זאת נכונה לתרום ולסייע בפתרונה מתוך שיקולים אנושיים. ההנחה השנייה היתה כי כל פתרון הכולל את שיבתם של הפליטים מסכן את קיומה של מדינת ישראל.

משה שרת, כבן־גוריון, התנגד לשיבה מסיבית והמונית של הפליטים. בפתחת ועידת לוזאן הודיעו גם בן־גוריון וגם שרת כי ישראל לא תיסוג בה מעמדתה זו.³¹ אך כפי שיתברר במשך הוועידה, ואחריה בשנות החמישים, שרת יפתח קו מחשבה שונה מזה של בן־גוריון בנושא, שידגול בפיוצי כספי לחלק מהפליטים ובמתן אפשרות השיבה למספר לא מבוטל של אחרים. שרת יראה במחנות ישראליות כאלה תנאי בל יעבור להצלחתו של משא ומתן לשלום.³²

עמדתו של בן־גוריון היתה מבוססת לא רק על שיקולים עקרוניים כי אם גם על הנחות מעשיות. ישראל היתה זקוקה הן לרכוש והן לאדמות הפליטים כדי ליישב את הפליטים היהודים אשר באו מאירופה ומארצות ערב. שיבתם האפשרית של מאות אלפי פליטים ערבים תעמיד בספק, לדעתו של בן־גוריון, את יכולתה של ישראל להתמודד מבחינה כלכלית עם זרם העולים החדשים.

הרחבנו בהצגת העמדה הישראלית בימיה הראשונים של הוועידה כדי להמחיש את משמעות השינוי שיחול בעמדה זו לקראת סופה.

העמדה הרשמית הישראלית היתה לצנינים בעיקר בעיניו של ראש המשלחת האמריקנית בלוזאן, מרק את'רידג'. את'רידג' היה ידידו האישי של הנשיא טרומן, עיתונאי לשעבר שזכה ליוקרה רבה בארצות־הברית. את'רידג' היה נחוש בדעתו לקדם את המשא ומתן בנושא הפליטים ודיווח לווינגטון כי עמדתו של בן־גוריון היא המכשול העיקרי להתקדמות בנושא.³³

עוד בטרם נחתם הפרוטוקול הגה את'רידג' את הצעד אשר לדעתו היה בו כדי לקדם את התהליך למרות עמדתה של ישראל. הצעד היה תכנית לסיפוח רצועת עזה על תושביה ופליטיה לישראל (בסך הכול כ־400,000 נפש). ב־3 במאי הגיש את'רידג' את הצעתו לצדדים.³⁴ כמה ימים לאחר מכן ישבה ממשלת ישראל לדון בהצעה. יש כנראה בסיס לטענתו של מרדכי גזית כי הרעיון עלה לראשונה באמצע אפריל מפי בן־גוריון בשיחתו עם את'רידג'. כך או כך הרעיון קסם לראש הממשלה הישראלי.³⁵

שרת הציע לדחות את ההצעה משום שלדעתו לא היה באפשרות ישראל לשלב בתוכה מספר כה רב של ערבים. אך לא כך חשב בן־גוריון אשר היה מוכן לסטות מההתנגדות הישראלית העקרונית לשיבה בתמורה לסיפוח שטחים נוספים למדינה. בן־גוריון גם הדגיש את תקוותו שההסכמה להצעת עזה תפתח את הלחץ הבינלאומי על ישראל. הממשלה קיבלה את דעתו של בן־גוריון והוחלט כי אם ההצעה תוגש רשמית לישראל היא תתקבל.³⁶

על ידי קבלת הצעת עזה הודדה, למעשה, בן־גוריון כי ישראל מוכנה לקבל בחזרה

מספר רב של פליטים בתמורה לסיפוח שטחים. כפי שנראה בהמשך, תנצל ארצות-הברית הודאה זו כדי לנסות ולשכנע את ישראל לקלוט מספר רב של פליטים בלי לספח שטחים. שרת, לעומת בן-גוריון, יסכים בסופו של דבר, כחודש לאחר מכן, לקבל בחזרה כ-100,000 פליטים. כאשר הועלתה הצעת עזה, שרת הציע ביוזמתו לוולטר איתן להבהיר לוועדת הפיוס כי ישראל תוותר על תביעות טריטוריאליות, אם תוקם בשכנותה מדינה ערבית עצמאית, אך ייתכן שלא תנהג בדרך זו, אם יסופחו שטחי ארץ-ישראל המערבית לירדן.³⁷ כלומר: מבחינת שרת אין ישראל זקוקה לעוד שטחים אם תיושם החלטת החלוקה.

בכל מקרה גרמו חילוקי דעות בין ממשלת מצרים לארמון המלוכה בקאהיר לדחיית ההצעה בידי מצרים. המלך פארוק סירב לוותר על ההישג היחיד שנפל בידי צבאו במלחמה הכושלת. ההבדל בתגובות שני הצדדים שיפר במקצת את דימויה של ישראל בעיני את'רידג'.

הסירוב המצרי החזיר את קאהיר לקו הערבי הכללי והמשלחות הערביות בלונדון שוב הציגו את דרישתן לדון בעיקרון הרפטריאציה לפני כל נושא אחר. הקו הזה היה מקובל עדיין על מרבית פקידי משרד החוץ האמריקני. ביוזמת פקידים אלו החל בחודשים יוני-יולי 1949 לחץ אמריקני כבד על ישראל לעשות מחווה כלפי מדינות ערב. התגובה הישראלית ללחץ אף היא חשפה את ההבדלים המהותיים בין שני האישים.

הלחץ האמריקני והתגובה לו

למרות התגובה הישראלית האוהדת להצעת את'רידג' המשיכו רבים בווישינגטון לראות בישראל את מי שמכשילה את תהליך השלום. עדות לכך ניתן לראות באיגרתו החריפה של הנשיא טרומן לדוד בן-גוריון מן ה-29 במאי 1949. באיגרת האשים הנשיא האמריקני את ראש הממשלה שהוא זה שגרם לקיפאון בלונדון. הנשיא אף איים על ישראל בהטלת סנקציות ובעיון מחדש ביחסה של ארצות-הברית למדינה היהודית. וכך כתב טרומן:

ממשלת ארצות הברית מוטרדת קשות מיחסה של ישראל לשאלת ההסדר הטריטוריאלי ושאלת הפליטים... הממשלה מודאגת במיוחד מכך שההצהרות האחרונות של איתן (מנכ"ל משרד החוץ) מלמדות כי אין ישראל מתייחסת כלל להצעות האמריקניות בנושאי ההסדר הטריטוריאלי ושאלת הפליטים.³⁸

יש לזכור כי ועידת לונדון היתה בעיקרה מאמץ אמריקני. לדעתם של האמריקנים, ובמידה רבה של צדק, לא התייחסה המשלחת הישראלית בכובד ראש למהלך הדיפלומטי הרב-צדדי. לדעת מחלקת המדינה האמריקנית ישראל אף הרחיקה לכת מזאת – היא עשתה כל שבאפשרותה להכשיל את הוועידה. אנו נוסיף כי לדעתו של בן-גוריון הוועידה היתה תרגיל מיותר בדיפלומטיה וכי עדיף היה לו לא התקיימה כלל ועיקר.

הלחץ האמריקני גבר לאחר כישלון הצעת עזה. ביטוי לכך היה שינוי ההרכב הפרסונלי של המשלחת האמריקנית ללונדון. בין המינויים החדשים בלט ג'ורג' מקגי

אשר היה בין מומחי מחלקת המדינה לענייני פליטים וידיד אישי וקרוב של מזכיר המדינה החדש דין אצ'סון. מקגי יהיה גיבור היום לאחר סיום הוועידה, כאשר יוביל את ארצות־הברית להשקיע את מרצה וזמנה ב'תכנית מרשאל' למזרח התיכון שתכלול את פתרון בעיית הפליטים. לעת עתה הוא הסתפק בשכנוע מחלקת המדינה כי יש לכפות על ישראל את קליטתם של כ־250,000 פליטים וליישב את השאר במדינות ערב. המימון לתכנית זו יהיה אמריקני. ביוני 1949 התמנה מקגי לעוזר הבכיר לענייני המזרח התיכון של מזכיר המדינה והשפעתו בתפקיד זה היתה רבה.³⁹ בכל הקשור לפתרון הטריטוריאלי של הסכסוך לא חל שינוי בעמדה האמריקנית בעקבות חילופי גברי אלה. מקגי אימץ את העיקרון אשר קבע בזמנו דיפלומט אמריקני אחר, פיליפ ג'וזף, ולפיו ישראל יכולה להחזיק או בגליל או בנגב, אך לא בשני החבלים האלה, משום שאחד מהם חייב להיכלל בשטח הערבי. אם כן, תחת השפעתו התקרבו העמדות הערבית והאמריקנית עוד יותר. מה שהחל כאיגרת תקיפה לראש הממשלה הישראלית מהנשיא טרומן ב־29 למאי 1949 הגיע לשיאו ב־13 ביוני 1949, כאשר הממשל האמריקני איים להשעות מלווה של מאה מיליון דולר למדינת ישראל.⁴⁰ וושינגטון באותה תקופה אף לא שבעה נחת מהתנהגות ישראל בנושא ירושלים וזעמה על התעלמות הממשלה בתל־אביב מהחלטות האו"ם בנושא זה. האמריקנים גם לא ראו בעין יפה את מהלכיו של אליהו ששון בלוזאן. ששון ניהל מגעים בילאטרליים מחוץ לוועידה עם כל המשלחות כולל משלחות הפלסטינים שהגיעו בקיץ 1949 מי ביוזמתם הפרטית, מי ביוזמת המופתי ומי ביוזמת מצרים. המגעים האלה נתפסו כמנוגדים לחלוטין לרעיון ההסדר הכולל אשר לדעת ארצות־הברית חייב היה לערב את כל ארצות הערב והפלסטינים.⁴¹ במיוחד זעמו האמריקנים על מגעי ששון עם פאוזי אל־מולכי, ראש המשלחת הירדנית, מגעים שהשלימו את המאמץ הדיפלומטי העיקרי מנקודת מבטה של ישראל – השגת הסדר קבע עם הממלכה ההאשמית.

למרות דיווחיו הנלהבים של ששון דומה כי מגעים אלו לא הניבו כל פרי. אם כי מנקודת מבט היסטוריוגרפית יש לומר, כי הם מלמדים כי במצרים סוריה ולבנון היו כאלה שהיו מוכנים לדון בהכרה בישראל וביישוב הפליטים. המשלחות הערביות לא היו מוכנות להצהיר על נכונות אלו בפומבי ואילו ישראל לא היתה מוכנה לוותר טריטוריאלי כלשהו בתמורה לפשרה שכזו.⁴²

המגעים של ששון עם המשלחות הפלסטיניות עניינו את שרת באופן מיוחד והגיגיו בנושא מגלים את קו מחשבתו המיוחד והשונה באותה תקופה. כפי שצוין קודם לכן, עודדה ועדת הפיוס נציגים פלסטינים להופיע בוועידה. כך הגיעו כמה נציגים אשר מונו בידי המופתי לשעבר. לצדם, או יותר נכון מולם, הופיעו כמה נציגים של פליטי הגדה המערבית אשר הבולטים שבהם היה מוחמד נמר אל־הווארי, מפקד ה'נג'דה' לשעבר, ועוזרו עורך הדין עזיז שחאדה מרמאללה. ועדת הפיוס, כמו גם ששון, העדיפה נציגים אלו על פני אנשי המופתי. הווארי מיד עם בואו הציע כי בגדה המערבית תקום מדינה פלסטינית, שתהיה קשורה בקשר אמיץ למדינת ישראל. שרת הגיב בסיפוק ובחיוב על הצעה זו.⁴³ הווארי הציע כי הפליטים ינהלו בעצמם את המשא ומתן עם ישראל. לצורך כך הציע הווארי לבוא בראש משלחת פלסטינית לארץ.⁴⁴

היה הבדל מהותי בין התייחסות שרת וששון להצעת הווארי. ששון קיווה כי בעקבות הצעה שכזו תניח ועדת הפיוס לישראל ולנציגים מן הפליטים לדון בפתרון לבעיה מחוץ לוועידת לוזאן. ששון ניסה לשכנע גם משלחת פליטים מעזה בראשות סעיד בידאס לתמוך בגישה זו ולפנות יחדיו לוועדת הפיוס בבקשה להוציא את נושא הפליטים מסדר יומה של הוועידה.⁴⁵ שרת בשומעו על טקטיקה חדשה זו של ששון הזהיר את האחרון כי זוהי הצעה ל'ספסרות מסוכנת', לא רק מן הבחינה העקרונית אלא גם מן הבחינה הטקטית, משום שכל משקיף חיצוני שיבקר בישראל ויראה את הרכוש הפלסטיני הנטוש ואת השטחים הנרחבים הלא מיושבים ידרוש ביתר שאת זכות שיבה לכל הפליטים בתגובה להצעתו של ששון.⁴⁶ שרת ימשיך לדגול ברעיון המדינה הפלסטינית העצמאית כאופציה אפשרית לפתרון הסכסוך. שר המיעוטים אז, בכור שטרית, יתמוך ברעיונות אלו, אך שרת מעולם לא יביא את המהלך לאישור הממשלה. רק פרוטוקולי משרד החוץ והתכתבויותיו עם אליהו ששון ושטרית יעידו על קו מחשבה שונה וחריג. הגיגיו של בן-גוריון מאותה תקופה אינם עוסקים בסכסוך ופתרונו אלא משקפים ייאוש מאפשרות השלום, ייאוש שיגדל לאחר רצח המלך עבדאללה.⁴⁷

מגעיו של ששון וסירובה של ישראל להיענות לדרישה האמריקנית למחווה כלפי הפליטים שכנעו את מחלקת המדינה לבקש פגרה. עוד בטרם יצאו הצדדים להפסקה ינסו האמריקנים ללא הצלחה להחיות את הצעת עזה.

במשך הפגרה עלתה לדיון הצעתו המקורית והנועזת של שליטה החדש של סוריה, חוסני זעים, לקלוט מספר רב של פליטים ולהיכנס למשא ומתן ישיר עם ישראל.

הצעת זעים

ב-18 ביולי 1949 שבו המשלחות לאחר פגרה של למעלה משבועיים. בשובן כבר למדו על הצעה סורית חדשה לפתרון הסכסוך מטעמו של חוסני זעים. קולונל חוסני זעים תפס את השלטון בסוף אפריל 1949 בהפיכה וללא שפיכות דמים. מיד לאחר עלייתו לשלטון פתח זעים במגעים עם ישראל על חתימת הסכם שביתת נשק. על מנת לפשט את התהליך ומתוך רצון להגיע להסדר שלום עם ישראל הציע זעים לבן-גוריון פגישה ישירה עמו. זעים הבהיר לראש משקיפי האו"ם, גנרל ריילי, כי בדעתו לבקש את מחצית הכנרת ואת יישובם של כ-300,000 פליטים בחבל אל-ג'זירה בצפון-מזרח סוריה. בן-גוריון סירב ודרש כי סוריה תפנה את כוחותיה מהרצועה הצרה שאליה נכנסו בזמן המלחמה ואשר על פי מפת האו"ם היתה בתוך המדינה היהודית. בן-גוריון איים לנקוט אמצעים צבאיים נגד סוריה אם דמשק לא תסיג את כוחותיה לאחור.⁴⁸ האמריקנים המופתעים החלו מיד להפעיל לחץ על ראש הממשלה הישראלי באמצעות ד"ר רלף באנץ', המתווך בפועל. השגריר האמריקני בדמשק, ג'יימס קיל, שכנע את מחלקת המדינה כי זעים נאמן לדבריו, וגם אם אינו מונע בידי רצון כן לשלום, הוא, זעים, מעוניין בהסכם עם ישראל משום שברצונו לשלב את סוריה בתוך תחום ההשפעה האמריקני באזור.⁴⁹ מזכיר המדינה בעצמו נטל את שרביט הניצוח במערכת הלחץ על ראש הממשלה הישראלי. אך בן-גוריון עמד במריו.⁵⁰ אפילו אבא אבן, אשר בדרך כלל הבין את מדיניותו של בן-גוריון והסכים עמה, תמה על עמדת ראש

הממשלה. אכן, השגריר הישראלי באו"ם, הדגיש בדיווחיו את המשמעות המהפכנית של נכונות פומבית ערבית ליישוב מחדש של הפליטים,⁵¹ אך ללא הועיל. זעים הודח שלושה שבועות לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם ישראל ולאחר שצירף את נציגו לשיחות לוזאן, נציג אשר התמיד בהצגת עמדה סורית מתונה. קשה היום במבט לאחור להעריך אם סירובו העקשני של בן-גוריון הביא להחמצת הזדמנות היסטורית לחתום על הסדר שלום עם סוריה. לדידנו במאמר זה חשובה יותר העובדה כי שרת חלק על בן-גוריון בסוגיה זו, הן מבחינה טקטית והן מבחינה עקרונית. משה שרת היה נכון לפגוש את זעים בעצמו ולעמוד מקרוב על כנות כוונותיו של השליט הסורי. שרת הבהיר למקורביו כי הצעתו של זעים ליישב פליטים היא מדהימה ויש ליחס לה 'חשיבות מרובה' ביותר.⁵²

שרת בתקופה זו, כמו ארצות ערב ומחלקת המדינה האמריקנית, זיהה את בעיית הפליטים כשורש הסכסוך. על כן כל התקדמות בנושא זה היתה מהותית לפתרון הסכסוך כולו. תפיסה זו בולטת בדברים שאמר שרת לראשי מחלקות במשרדו בדיון שהתנהל בעקבות הצעת זעים. לראשונה, בפומבי, התייחס שרת להבדל בינו לבין בן-גוריון, אם כי לא בהתייחסות ישירה. שרת דיבר על אסכולה אחת בארץ שלא רואה בשלום פורמלי עם הערבים יעד בעל עדיפות עליונה. האסכולה האחרת שאליה הוא עצמו משתייך דוגלת בהאצת התהליך המדיני ובמציאת הסדר לבעיית הפליטים, הסדר שבלעדיו לא תוכל ישראל לקבוע את מדיניותה כלפי הרכוש הנטוש של ערביי ארץ-ישראל. שרת פירט בהמשך את ההיבטים השליליים של העדר התקדמות במשא ומתן לשלום. בין השאר הבליט את הלחץ הבינלאומי והשעיית מלוות חוץ. שרת התרשם כי זעים הונע בידי שיקולים כספיים. כך אגב גם סברו הדיפלומטים האמריקנים בדמשק. אך לא מניעו חשובים, הטעים שרת, כי אם המשמעות של הצעתו: זעים היה מוכן ליישב מספר הגדול פי שלושה ממספר הפליטים החיים בסוריה ובלבנון. יהיה זה תקדים מבורך שישבור את החזית הערבית המאוחדת בעניין זה. בעתיד הלא רחוק יבין שרת כי במקרה כזה תידרש מישראל מחווה של רפטריאציה ופיצויים, אך מרבית הפליטים ימצאו את מקומם בעולם הערבי. מכל הטעמים הלו סבר שרת כי יש להיענות בחיוב ומיד להצעת השליט הסורי לפתוח בשיחות עמו, כאשר הטעם העיקרי, כאמור, הוא מחוותו של זעים בנושא הפליטים.⁵³ שרת הודיע לרלף באנץ' על נכונותו להיפגש עם זעים או עם שר החוץ עאדל ארסלאן. אך זעים התעקש על מפגש ישיר עם בן-גוריון.⁵⁴ שרת לא קיבל קו טיעון זה, וכאשר התברר לו כי עמו הסורים היו מוכנים לדון רק במסגרת שיחות שביתת הנשק, איבד את סבלנותו וביקש להפסיק את המגע.⁵⁵ זעים מצדו ניסה להמשיך את מדיניותו. ב-25 ביוני הוא התמנה לנשיא הרפובליקה ופיטר את עאדל ארסלאן, אשר התנגד למדיניות המתונה של השליט הסורי, ומינה תחתיו את מוחסין בארזי. זעים המשיך לדבוק ברצונו למשא ומתן אישי וישיר עם ראש הממשלה הישראלי: בן-גוריון, לעומתו, כפי שהסביר לעיתונאי האמריקני קנת בילבי, לא התרגש מהעדר שלום עם סוריה ולא היה מוכן לדון עם המנהיג הסורי באופן אישי ואף הוסיף תנאי למגע כלשהו – נסיגה סורית משטח ההפקר. שרת המשיך לחרוק שיניים וכמו עוזרו אליהו ששון חש כי יש כאן שעת כושר נדירה. יש לציין כי גם עוזריו הקרובים של

בן-גוריון, כמו יהושוע פלמון ועזרא דנין, וכן ראש המשלחת הישראלית ללואן, ולטר איתן, סברו כך.⁵⁶

זעים הודח לא בשל מגעו עם הישראלים אלא משום שאיש צבא אחר חמד את מקומו וכך נגזזה הזדמנות למגע רציני עם מדינה ערבית נוספת, פרט לירדן. שרת לדידו בפרשה זו מתבלט כמי שהשלום בראש מעייניו וכמי שרואה בבעיית הפליטים את שורש הבעיה. דוד בן-גוריון מופיע כמי שהשלום נראה לו כיעד משני וכמי שבעיית הפליטים כלל וכלל אינה חשובה בעיניו. הבדלים אלה יבלטו שוב כאשר תעלה לדיון בלואן, לאחר שוב המשלחות מן הפגרה, הצעת ישראל ליישוב 100,000 פליטים.

הצעת ישראל ליישוב פליטים – הצעת ה-100,000

המשלחות הערביות שבו ללואן בהצהרה על דבקותן בפרוטוקול מאי 1949, הצהרה שנעמה לאונוני ועדת הפיוס ופקידי מחלקת המדינה. האמריקנים היו נחושים הפעם יותר מתמיד לקדם את נושא הפליטים. על כן הם ניסו תחילה להחיות את רעיון סיפוחה של רצועת עזה לישראל.⁵⁷ הפעם הציעה וושינגטון את עצמה כמתווכת בין ישראל לשכנתה הגדולה מזרם. ראובן שילוח בתל-אביב ואבא אבן בניו-יורק הציעו להיענות בחיוב להצעה האמריקנית. ולטר איתן טען, לעומתם, כי הפעם האמריקנים עלולים להסכים לרעיון מצרי ישן כי הסדר כזה אפשרי, רק אם תוותר ישראל על חלק מן הנגב הדרומי. כך שכניסה למשא ומתן עלולה להוביל ללחץ אמריקני אדיר על ישראל לעשות ויתורים טריטוריאליים.⁵⁸ כזכור התנגד שרת לרעיון זה מלכתחילה, ודומה שהפעם נטה בן-גוריון להסכים עמו. וכך דחתה ממשלת ישראל את אותה הצעה שלה הסכימה במאי 1949. על וושינגטון היה כעת לבחון גישה שונה לבעיית הפליטים הפלסטינים. בהשפעת מחלקת המדינה החליט הממשל לדרוש ביתר שאת מישראל להכריז על נכונותה לקלוט מספר לא מבוטל של פליטים.

הכיוון החדש לווה בשינוי פרסונלי נוסף במשלחת האמריקנית. מרק את'רידג' הנמרץ הוחלף בפול פורטר באמצע יולי 1949. פורטר היה עורך-דין אמריקני שגויס לממשלה בווינגטון לעזור לה במימוש 'תכנית מרשאל'. הוא יהיה בין האישים החשובים שיובילו לבסוף את ארצות-הברית לדגול בפתרון כלכלי טהור לבעיית הפליטים. אך לעת עתה היה כפוף פורטר למומחי מחלקת המדינה אשר איבדו את סבלנותם עקב מדיניות ישראל. חוסר שביעות רצון זה בא לידי ביטוי ביולי בעיתונות האמריקנית ששיקפה דעת קהל עוינת, אשר התגברה בעקבות הסירוב הישראלי לדון מחדש בהצעת עזה.⁵⁹

שרת, שלא כדרכו, החליט ליטול את היוזמה. כבר בסוף יוני 1949 ניסה לשכנע, ללא הצלחה, את בן-גוריון כי על ישראל להודיע על נכונותה לקבל בחזרה 75,000 פליטים במסגרת איחוד משפחות. בן-גוריון טען כי מחווה זו תעודד הסתננויות, ואילו שרת סבר כי מדובר בצעד שישכך את חמת האמריקנים. היה זה אבא אבן שקבע כי כל מספר מתחת למאה אלף רק יוסיף לכעסם של האמריקנים ולא ישכך אותם.⁶⁰ ב-5 ביולי 1949 הציע לממשלת ישראל לעשות מחווה בנושא הפליטים כדי למתן את הלחץ האמריקני. שרת יעץ להודיע על נכונות לקבל בחזרה 100,000 פליטים.

למעשה דובר באישור לשיבתם של 75,000 פליטים, משום ששרת כלל במספר זה את 25,000 הפליטים שחזרו במסגרת מבצע לאיחוד משפחות.⁶¹

פרט לכוֹגוריון ושר נוסף לא היה בממשלה אחד שהעלה בדעתו להתנגד להצעת שרת. בכוֹגוריון הזהיר, ובדיעבד דומה כי הפעם צדק, כי המספר לא יתקבל על דעת האמריקנים. בכוֹגוריון המשיך להתנגד באופן עקרוני לרעיון הרפטרואציה. הוא הצליח לשבש את תכניתו של שרת לצאת בהצהרה ברורה בנושא, על ידי כך ששכנע את הממשלה לברר באופן לא רשמי אם ההצעה תתקבל בוויינגטון.⁶² כך נמנעה משרת האפשרות להודיע קבל עם ועדה על שינוי עקרוני ודרמטי בעמדת ישראל. האמריקנים בשומעם על ההצעה החדשה טענו, כי מדיניות ישראל מלאה סתירות שאין להבינן, משום שבמאי 1949 היתה ישראל מוכנה לקלוט את פליטי עזה שמספרם הגיע ל-250,000 בקירוב. אמנם הנכונות הישראלית אז נבעה מן הפיזיוטריטוריאלי שהובטח לה בהצעת אט'רידג', אך לדידה של וויינגטון בכך הוכיחה ישראל כי אין מבחינתה מניעה כלכלית או פוליטית לשלב מספר רב של ערבים במדינה היהודית.⁶³

גם המשלחות הערביות לא הסתפקו במספר שהוצע. ועדת הפיוס, כמו גם הפקידים האמריקנים, סברו כי מספר מתאים יותר הוא כרבע מיליון פליטים וישוב השאר בארצות ערב.⁶⁴ לוועדת הפיוס נודע ממשלחות ירדן וסוריה כי ממשלותיהן תהיינה מוכנות לדון ביישוב מחדש, אם ישראל תקבל בחזרה 250,000 פליטים.⁶⁵

אך עמדת ישראל לא השתנתה גם לא כאשר הודיעה ועדת הפיוס, סמוך לסוף יולי 1949, כי על פי הבנתה חל שינוי מהותי בעמדת ישראל, משום שהיא קיבלה את עקרון השיבה. הישראלים דחו מכול וכול פרשנות זו לעמדתם. על כן התחזק הדימוי הבינלאומי של ישראל כסרבנית שלום. מעטים בישראל פרט לשרת חששו מהתפתחות זו. שר החוץ הישראלי עדיין ניסה להציל, עד כמה שאפשר, את המהלך של ועידת לוזאן. פחדו העיקרי היה כי כישלון הוועידה יוביל את ועדת הפיוס בחזרה לעצרת האומות המאוחדות, עצרת אשר מאז נובמבר 1947 קיבלה החלטות עוינות לישראל.⁶⁶ על כן ביקש שרת מן המשלחת הישראלית בלוזאן להצהיר ביתר בהירות על נכונות ישראל לתת עדיפות לנושא הפליטים. הוא גם הבהיר למשלחת בפעם הראשונה את תמיכתו ברעיון אוטונומיה לפלסטינים בגדה המערבית כפתרון עדיף על חלוקת הארץ עם ההאשמים. שרת קיווה כי ועדת הפיוס תקבל תכנית זו וכך לא תשקול פתרון טריטוריאלי לבעיית הפליטים הפלסטינים על אדמת ישראל.⁶⁷ בכוֹגוריון התנגד לכל המהלכים הללו של שרת והציע כי משלחת ישראל לא תחזור יותר על הצעת ה-100,000. לא רק בכוֹגוריון אלא גם העיתונות הישראלית לא קיבלה בהבנה את ההצעה הזו. בינתיים התמנה ראש חדש למשלחת הישראלית בלוזאן – ראובן שילוח, איש אמונו של בכוֹגוריון ותומך נלהב בהסכם עם ירדן. שילוח ניסה ויצליח להביא לסיומה המהיר של ועידת לוזאן.

שילוח ראה את עיקר תפקידו בלוזאן בהדיפת הלחץ האמריקני ובשכנוע המשלחת האמריקנית בקיצוניות הצד הערבי שמונעת כל סיכוי להסדר.⁶⁸ שרת, לעומתו, עדיין ראה בלוזאן, בעת הגעתו של שילוח באמצע יולי 1949, מפגש רב-צדדי שנועד לפתור את הסכסוך. יום לאחר שנחתם הסכם שביתת הנשק האחרון עם סוריה, ב-25 ביולי,

כתב שרת את הדברים האלה למשלחת הישראלית בלוזאן: 'לכאורה משהחל משרר אותנו משטר זה [משטר הסכמי שביתת הנשק - א"פ] מוזיקה מוחלטת לשלום מדיני כתוב וחתום בינינו לבין המדינות השכנות, כי מבחינת החסינות הטריטוריאלית אין בין הסכמי שביתת הנשק הקיימים לבין בריתות שלום כמעט ולא כלום'. אך כל זאת רק לכאורה משום ש'... נכחש לעניינינו היסודיים אם נדמה בנפשנו כי משטר שביתת הנשק יענה את הכול וכי יכולים אנו בלב שקט להסיר את עניין כריתת השלום מעל סדר יומנו כמושג שהתרוקן מתוכנו וכדבר מה שאין לנו כל צורך חיוני בו'. שלום בר-קיימא חשוב מבחינה טריטוריאלית, אך בעיקר הוא חיוני משום שאנו 'שרויים היום בבדידות גמורה ומוחלטת עם סביבתנו היבשתית הקרובה', בדידות שתלך ותגדל ותגדיל את הרגשת המתנק בקרב ישראלים, הרגשה של חוסר ביטחון למרות העוצמה הצבאית. לכן אסור למחוק את סימנת השלום הן לגופו של עניין והן כתכסיס. ועל כן 'נמצא כי לו גם מן הבחינה הטכסית בלבד עלינו להופיע בשלב השני של שיחות לוזאן כמעוניינים בכל הכנות במהלך התיווך של ועדת הפיוס וכשותפים פעילים למאמציה. כל שכן גם מבחינה עניינית פותחת לפנינו מסגרת השיחות בלוזאן את מיטב הסיכויים הנשקפים לנו כיום לכוא כמגע ישיר עם המדינות הערביות'. שרת נזף בהמשך בששון על כך שהמגעים הישירים שעסק בהם נראו כמתחרים בפעולת התיווך. יש לידע את הוועדה ולשתפה במאמץ, גרס שרת. בהמשך מפרט שרת את הצורך להתרכז בבעיית הפליטים.

הנסיון להשיב את ועידת לוזאן לתחייה מחויב גם מהצורך הדחוף להפיג את המתחיות שנוצרה ביננו לבין ארצות-הברית. מתיחות זו נתגלתה ביחוד לגבי בעיית הפליטים אשר אי-פתרונה משמש אבן-נגף על דרך המשא-ומתן כולו. הווה אומר שהזנת הבעיה הזאת לקראת סכוי של פתרון על ידי יזמה מצדנו עשויה לקלוע בבת-אחת לשתי מטרות: שיפור היחסים עם ארצות הברית והשגת התקדמות מעשית בשיחות לוזאן.

שרת היה סבור עדיין כי עמדה תקיפה בנושא ה-100,000 היתה ה'טכסיס' הנכון. גם אם יציעו את עזה יש לדרוש את יישוב חלק מפליטי הרצועה בארצות ערב, אך עדיף לא להעלות את עניין עזה. יש לשקול ברצינות אוטונומיה לערבים בגדה המערבית ולחפש שלום דו-צדדי עם כל מי שירצה בכך, אך ראשית כול חייבים לדון בבעיית הפליטים, סיכם שרת.⁶⁹

פעילותו של שילוח בוועדה כמעט ולא נגזרה מתדריכו זה של שרת. מיד עם בואו ניסה לשכנע את חברי הוועדה כי אבד הכלח על פרוטוקול מאי 1949.⁷⁰ שילוח פעל על פי התדריך רק במקרה אחד. הוא הצליח לשכנע את ראש המשלחת האמריקנית החדש, פול פורטר, כי מגעיו הדו-צדדיים אינם עומדים בסתירה למאמצי התיווך.⁷¹ רק במקרה אחד שבו שוב נתגלעו חילוקי דעות בין שרת לבן-גוריון תמך שילוח בשר החוץ - היה זה בעת הדיון על העברת מרכז השלטון, לרבות הכנסת, מתל-אביב לירושלים. שרת התנגד נמרצות 'לצעד נמהר ערב העצרת [שעמדה להתכנס בספטמבר 1949 - א"פ] שיתפרש כהפגנת מרי כלפי אר"ם, יקומם גם ידדים, יטיל צלו על פני כל הזירה'. הצעד הישראלי 'ישמש לא תריס כי אם דרבן לתכניות "בין הלאמה"'. כך אכן קרה בסופו של דבר. אליעזר קפלן, גולדה מאיר וזלמן שזר תמכו

בשרת. בן-גוריון, לפי דיווחו של שרת, 'הצטרף בכוח אל דוחקי הקץ'.⁷² שילוח כתב לשרת כי מבחינת לוזאן לא ניתן היה לבחור רגע פחות מתאים.⁷³ הוויכוח בין שרת לבן-גוריון יימשך עד לסופה של שנת 1949. גם אחרי שתתפזר ועידת לוזאן יהיה על ישראל לשקול את כדאיות ההתעלמות מהחלטות האו"ם בנושא ירושלים. ב-7 בדצמבר 1949 קיבל האו"ם החלטה התומכת בבינאומה של העיר. כמה ימים לפני ההצבעה באו"ם הציע שרת כי ישראל תסכים למידה מסוימת של פיקוח האו"ם על המקומות הקדושים. שרת נענה בכך לפניית ממשלת שוודיה שהסכימה להעלות הצעה בנוסח כזה בעצרת במקום ההצעה, אשר בסופו של דבר התקבלה, של בינאום מלא של העיר. בן-גוריון התנגד משני טעמים. ראשית היתה בכך סתירה להבטחות ישראל למלך עבדאללה ליצור חזית משותפת באו"ם נגד בינאום העיר. שנית, כבר ביוני אותה שנה גרס כי על ישראל להגיב במעשים נוכח החלטות האו"ם. בן-גוריון, כדרכו, לא חיכה ל-7 בדצמבר, ובטרם נפלה החלטה באו"ם קרא עליה תיגר. שרת התנגד להכרזתו של בן-גוריון כי ישראל תבכר לצאת מן האו"ם מאשר להסכים לשלטון זר בירושלים.⁷⁴ בן-גוריון הסכים בסופו של דבר להשמיט מהצהרת הממשלה את האיום לנטוש את האו"ם, אך הצהרתו התפרשה כהתנגדות ישראלית להחלטת האו"ם עוד בטרם זו נפלה. זה ההסבר למשל לשינוי בעמדת ממשלת צרפת וחברות אחרות באו"ם.⁷⁵ בהיעדרו של שרת, גם לאחר קבלת ההחלטה, המשיכה ישראל בניגוד לדעת שר החוץ בכיסוס אחיזתה בירושלים, ואילו שרת דרש כי הממשלה תקפיד פעילות ותאפשר לאו"ם להיווכח בעצמו בחוסר המעשיות של החלטת הבינאום.⁷⁶ שרת כתב לבן-גוריון כי פעולות הממשלה הן ראוותניות ומסבכות שלא לצורך את יחסיה של ישראל עם ארצות-הברית.⁷⁷ בן-גוריון לעומתו סבר כי 'לעמוד בפני הסכנות אפשר רק מהתחלה, בשאלת ירושלים. אם נכשיל החלטת האו"ם פה – חוסלה שאלת הגבולות ולא ידרשו מאתנו פליטים. הצלחתנו בשאלת ירושלים פותרת כל בעיות בינלאומיות סביב מדינת ישראל'. ועוד: 'מלחמתנו זו [באו"ם – א"פ] תרים קרננו בעולם גם בקרב מתנגדינו ותרזו סביבנו כל עם ישראל'.⁷⁸ הממשלה נהגה על פי רעיונותיו של בן-גוריון בנושא ירושלים; היא אפילו לא דנה בקו המחשבה והפעולה שהציע שר החוץ.⁷⁹ שרת המאוכזב הגיש את התפטרותו ב-14 בדצמבר 1949. במכתב שהופנה לשלושת מקורבי ראש הממשלה כתב שרת: 'ראו נא שתשמרו על כבוד ראש הממשלה מפני עצמו ... הדיבורים על מלחמה לנו בעולם כולו חסרי שחר ומזיקים בתכלית לאחר הצבעות ארצות-הברית בעצרת ובמועצת הנאמנות'. מוטב לו לבן-גוריון שיתאפק, כתב שרת. 'כל השיטה הזו של יצירת עובדות במדיניות חוץ על ידי הצהרות ישירות של ראש הממשלה בניגוד גמור לסגנוני עושה מצבי לבלתי נשוא ואבקש עזרתכם'.⁸⁰ בן-גוריון ביקש משרת לחזור בו מהתפטרותו ואכן כך היה.

האמריקנים התייאשו למעשה מן הוועידה באמצע אוגוסט 1949. היה זה לאחר שוועדת הפיוס ניסתה לחזור על הפרוטוקול של מאי 1949 במסמך חדש. אך הפעם הערבים לא הסכימו לשינוי נוסח הפרוטוקול של מאי וישראל לא הסכימה לחזור על הסכמתה כפי שבאה לידי ביטוי בחתימתה על הפרוטוקול. פול פורטר הנואש נסע להתייעצויות בווינגטון. במחלקת המדינה הוסבר לו כי העמדה הערבית היא

הגיונית ויש לנסות ולשכנע את ישראל לחזור על הסכמתה לפרוטוקול מאי 1949 כבסיס למשא ומתן. אך כפי שמתברר מהתרשמויותיו של השגריר הישראלי שם, אליהו אילת, הנכונות לקבל 100,000 פליטים בכל זאת שינתה את עמדתו של הבית הלבן. במשכנו של הנשיא הטילו המומחים את יהבם על תכניתו של ג'ורג' מקגי שהוזכרה לעיל. כזכור, לפי תכנית זו אמור היה נטל יישוב הפליטים להיות מחולק על פי היכולת הכלכלית של כל אחת מן המדינות אשר היו מעורבות במלחמת 1948.⁸¹ לאחר שתיקבע יכולת זו תתבקש כל אחת מן המדינות לתרום את חלקה כאשר הפיתוי הגדול להשתתף במאמץ שכזה יהיה סיוע כלכלי וכספי אמריקני. מקגי סבר כי עזרה אמריקנית כזו תעודד את ארצות ערב וישראל לשכוח את עכבותיהן האידיאולוגיות והפוליטיות. בשובו הציע פורטר לצדדים כי ועדת הפיוס תשלח לאזור צוות חקר כלכלי, או כפי שכונה, משלחת סקר כלכלית, כדי לבדוק את הפוטנציאל הגלום בכל מדינה ומדינה.

גישה תמימה זו של מקגי הוכחה כמוטעית, כאשר כל אשר עלה בידי משלחת החקר להביא לעולם היה סוכנות הסעד והתעסוקה, סוכנות שלא תרמה כהוא זה לפתרון בעיית הפליטים, אלא להפך החמירה אותה.⁸² ההחלטה האמריקנית הביאה קץ על הניסיון הדיפלומטי המיוחד הזה של ועידת לוזאן. דומה כי כולם פרט לאמריקנים הבינו כי ארצות-הברית מושכת ידה מן הלחץ על ישראל לשנות את עמדתה בנושא הפליטים. המשלחות הערביות, כמו גם ישראל, סירבו אפוא לחתום על הצהרה משותפת עם סיום הוועידה, ולוואן נמחקה מן הזיכרון הקולקטיבי של כל המעורבים בסכסוך, מיד לאחר ששבו המשלחות הביתה ב־14 בספטמבר 1949.

סיכום

שרת ימשיך בשנים שאחרי כן לגלות שניות בעמדתו כלפי הסכסוך, לפחות עד אשר יתמנה לראש ממשלה. למעשה עד שנת 1954 לא יתגלו אותן השקפות שאפיינו את תפיסתו בחודשים הראשונים לאחר תום הקרבות. לפני משלחת הסקר הוא כבר ייסוג מהסכמתו לחזרתם של 100,000 הפליטים. אך לעומת זאת יציע כי חלק מן הפיצויים מגרמניה שהובטחו למדינה היהודית ישמשו את הפליטים.

כך או כך בלט שרת במקוריות מחשבתו. יש הרואים בו שרלטן פוליטי שלא התכוון בכנות להצעותיו בנושא הפליטים או בנוגע למתן עצמאות לפלסטינים. אך אפילו אלה אינם כופרים בהגדרתו כ'מתון', כאשר הם באים לדון ביחסו של שרת לברנדוט או להצעתו של חוסני ועים.⁸³ יש אצל שרת משנות השלושים ועד שנות החמישים קו אחיד והוא חיפוש אחר שילוב ישראל במרחב, ואילו אצל בן-גוריון, למעט שיחות אינטנסיביות עם מנהיגים ערבים בשנות השלושים, ואולי בגלל שיחות אלו, יש פסימיות מוחלטת כלפי אפשרות השלום ובולטת תקווה גדולה לשילוב ישראל בעולם המערבי. רק טפח מהבדלים אלו נחשף בתקופה שבה עסקנו, אך די בטפח זה כדי להבין מדוע בצומת החשוב הבא של 1956 פרצה המחלוקת הגדולה.

הערות

1. על פתיחת הוועידה ראה גנוך המדינה, תיק 2442.3 (אפריל 1949).

2. ראה: א' פפה, 'משה שרת, דוד בן-גוריון ו"האופציה הפלסטינית", 1948-1956, 'הציונות, י"א (1986), עמ' 361-380, I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-51*, Oxford 1988, pp. 115-120
3. ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון', 'הציונות והשאלה הערבית (עורך: ש' אטינגר), ירושלים 1979, עמ' 138.
4. ש' טבת, בן-גוריון וערכי ארץ-ישראל, תל-אביב 1985, עמ' 302-303.
5. הערת העורכים בתוך: מ' אביווהר וא' בראלי, עכשיו או לעולם לא, בית כרל 1989, עמ' 141 [להלן: אביווהר ובראלי].
6. ע' אילן, 'נבואת המדינה היהודית והתגשמותה: 1941-1949', 'הציונות, י (1985), עמ' 279-299.
7. ראה דבריו בישיבת מפא"י, 9 באוגוסט 1947, כפי שמובאים באביווהר ובראלי, עמ' 80.
8. אביווהר ובראלי, עמ' 86-87, 434-445.
9. אביווהר ובראלי, עמ' 90 לעמדתו של בן-גוריון ועמ' 248-250 לעמדתו של שרת.
10. מ' בר-זווהר, דוד בן-גוריון, ב, תל-אביב 1977, עמ' 732-735.
11. דברי בן-גוריון במזכירות מפא"י 30 בדצמבר 1947, ר' אביווהר ובראלי, עמ' 246-248.
12. עדות גולדה מאיר, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, מדור תיעוד בעל-פה [להלן: אב"ג].
13. אביווהר ובראלי, עמ' 484.
14. דברי שרת ב-12 במאי 1948 במנהלת העם, פרוטוקולים, עמ' 57.
15. עמדת בן-גוריון בישיבת ממשלה מה-16 ביוני 1948 כפי שמובאת אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 156-167. עמדת שרת במועצת המדינה הזמנית מה-17 ביוני 1948 שם, עמ' 170. נאומו במועצת המדינה הזמנית ב-27 בספטמבר 1948 שם, עמ' 291.
16. התכניות ודיון הממשלה בגנוך המדינה, 4 ביולי 1948, 2424.40: התכנית השנייה ב-F. Bernadotte, *To Jerusalem*, London 1951, pp. 297-313
17. שרת בישיבת ממשלה מה-16 ביוני 1948 כפי שמובאת אצל בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 164. אגב, ביוני 1949 רמז בן-גוריון על נכונותו לתת חלק מן הנגב המערבי בתמורה לרצועת עזה. ראה: יומן בן-גוריון, 6 ביוני 1949.
18. על עמדת בן-גוריון בנוגע לברנדוט ראה אצל ג' ריבלין וא' אורן (עורכים), יומן המלחמה, 29 ביוני 1948, ב, תל-אביב 1982, עמ' 565; וד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 213-221.
19. למעשה דווקא לאחר הרצח גברה ההתעניינות הבינלאומית בתכנית המתווך. הבריטים קיוו להפכה לחלופה לתכנית החלוקה. האמריקנים, אשר תמכו תחילה ביוזמה הבריטית, החליטו לסגת בסוף 1948 מן השותפות למהלך הזה באו"ם. הסתלקותם זו קברה את תכניתו של ברנדוט. ראה: Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict*, pp. 40-48
20. ראה אצל פפה, 'משה שרת', לעיל הערה 2.
21. *Foreign Relations of the United States*, 6 (1949), Tel-Aviv to SD, 11 April 1949, pp. 1152-1153 [FRUS 49]. [להלן: 49].

22. מדינת ישראל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, מאי-דצמבר 1949 (עורכת: י' רוזנטל), ד, ירושלים 1986, מסמך מס' 1, ג' אבנר אל מ' שרת, 1 במאי 1949 [להלן: תעודות].
23. תעודות, מסמך מס' 13, ו' איתן אל מ' שרת, 5 במאי 1949.
24. ראה: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, Oxford 1988, p. 270 [להלן: שליים].
25. תעודות, מסמך 17, א' אילת אל מ' שרת, 10 במאי 1949.
26. צלאח אל-עקאד, אל-מע'רב אל-ערבי, קאהיר 1962, עמ' 512.
27. תעודות, הערת עורך, עמ' 50.
28. תעודות, מסמך 26, ו' איתן אל משה שרת, 14 במאי 1949.
29. I. Pappé, 'Britain and the Palestinian Refugees, ראה על מצבם של הפליטים ב-' Middle East Focus, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 19-25 (1948-50).
30. B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge 1988, pp. 163-192.
31. דברי שרת בכנסת, ראה: מ' שרת, בשער האומות, תל-אביב 1958, עמ' 370-371.
32. שפר, לעיל הערה 3, עמ' 147, מסתמך על יומן שרת.
33. *FRUS 49*, Ethridge to SOS, 8 June 1949, p. 1096.
34. תעודות, הערת עורך, עמ' 10.
35. מ' גזית, 'גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה על כל אוכלוסייתה בתחומי מדינת ישראל', הצינורות, י"ב (1987), עמ' 315-332, וראה: *FRUS 49*, 11 April 1949, pp. 925-927.
36. שם, שם.
37. גנון המדינה, שרת אל איתן, 10 במאי 1949, 2442/7.
38. תעודות, מסמך 42, ג' מקדונלד אל ד' בן-גוריון, 29 במאי 1949.
39. תעודות, מסמך 13, שם.
40. *FRUS 49*, McGhee to SOS, 19 July 1949, p. 1237.
41. תעודות, מסמך 62, א' ששון אל מ' שרת, 8 ביוני 1949.
42. שליים, לעיל הערה 24, עמ' 488-485.
43. גנון המדינה, א' ששון אל מ' שרת, 4 במאי 1949, 2442/5.
44. תעודות, מסמך 52, א' ששון אל מ' שרת, 2 ביוני 1949.
45. תעודות, מסמך 56, א' ששון אל מ' שרת, 5 ביוני 1949.
46. גנון המדינה, מ' שרת אל א' ששון, 10 במאי 1949, 2451/13.
47. א' פפה, 'משה שרת'.
48. אב"ג, יומן בן-גוריון [להלן: יב"ג], 30 באפריל 1949.
49. *FRUS 49*, pp. 965-966.
50. A. Shlaim, 'Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria', *Middle East Focus*, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 26-31 [להלן: חוסני זעים].
51. מדינת ישראל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948-יולי 1949 (עורכת: י' רוזנטל), ג, ירושלים 1983, מסמך 313, א' אבן לש' רוזן, 20 במאי 1949 [להלן: תעודות, שביתת-הנשק].

52. שם, מסמך 317, מ' שרת לא' אבן, 25 במאי 1949.
53. גנוך המדינה, שיחת שרת עם ראשי מחלקות, 25 במאי 1949, 2447/3.
54. תעודות, שביתת-הנשק, מסמך 321, ר' שילוח למ' שרת, 31 במאי 1949.
55. תעודות, שביתת-הנשק, מסמך 328, מ' שרת אל א' אבן, 8 ביוני 1949.
56. אב"ג, יב"ג, 9 ביולי, 14 ביולי, 18 ביולי 1949 וראה ראיונות אבי שליים עם פלמון ודנין בשליים, חוסני זעים, לעיל הערה 50.
57. תעודות, מסמך 107, א' ששון אל מ' שרת, 26 ביוני 1949.
58. שם, מסמך 111, ר' איתן אל מ' שרת, 30 ביוני 1949.
59. שם, מסמך 115, א' הד אל א' הרליץ, 1 ביולי 1949.
60. שם, מסמך 106, מ' שרת אל א' אבן, 25 ביוני 1949, וראה עמדת אבן בגנוך המדינה, אבן אל שרת, 25 ביוני 1949, 2181/3.
61. שם, הערת עורך, עמ' 206.
62. שם, שם.
63. שם, מסמך 160, א' אילת אל מ' שרת, 28 ביולי 1949.
64. מארכיון האו"ם: UNA, OR, GA, PCC Progress Report, 9.6-15.9.49, A3922.
65. *FRUS 49*, Memo by Dean Rusk, 28 July 1949, p. 1262.
66. תעודות, מסמך 146, מ' שרת: קווי הדרכה לנציגויות, 25 ביולי 1949.
67. שם, שם.
68. שם, מסמך 162, ר' שילוח אל מ' שרת, 29 ביולי 1949.
69. שם, מסמך 146, שם.
70. שם, מסמך 162, ר' שילוח אל מ' שרת, 29 ביולי 1949.
71. שם, מסמך 171, ר' שילוח אל מ' שרת, 2 באוגוסט 1949.
72. שם, מסמך 192, מ' שרת אל ר' שילוח וא' ששון, 9 באוגוסט 1949.
73. גנוך המדינה, שילוח אל שרת, 10 באוגוסט 1949, 2442/6.
74. תעודות, מסמך 452, מ' שרת אל ו' איתן, 3 בדצמבר 1949 ומסמך 453, ד' בן-גוריון אל מ' שרת, 4 בדצמבר 1949. ראה גם תיקים 2329/14 ו-2202/5.
75. שם, מסמך 464, מ' שרת אל מ' פישר, 7 בדצמבר 1949.
76. גנוך המדינה, שרת אל איתן, 12 בדצמבר 1949, 2328/7.
77. תעודות, מסמך 476, מ' שרת אל ו' איתן, 12 בדצמבר 1949.
78. אב"ג, יב"ג, 14 בדצמבר 1949.
79. תעודות, הערת עורך, עמ' 709.
80. שם, מסמך 494, מ' שרת אל ו' איתן, 15 בדצמבר 1949.
81. שם, מסמך 287, א' אילת אל ו' איתן, 14 בספטמבר 1949.
82. על גורלה של משלחת החקר ראה ב־ Pappe, 'Britain and the Palestinian Refugees', op. cit. n. 29.
83. ראה: שליים, לעיל הערה 24, עמ' 513-549: V. Shiffer, 'The 1949 Israeli Offer to Repatriate 100,000 Palestinian Refugees', *Middle East Focus*, vol. 9, no. 2 (1986), pp. 13-18.